

О. БУЦЬКО

Україна – Польща 1944–1946 рр.: переселенський процес

Передумови трансферу населення

Гострота українсько-польських відносин на порубіжних територіях під час Другої світової війни, характер радянсько-польських відносин наприкінці 30-х — у першій половині 40-х рр. стали вирішальними чинниками, які визначили зміст політичних рішень з цього комплексу проблем.

Контакти радянського керівництва з представниками еміграційного уряду в Лондоні та інших політичних сил, добра обізнаність із ситуацією на окупованій гітлерівцями території Польщі дали змогу Кремлю виробити курс, який неухильно впроваджувався у життя упродовж усієї війни. Однак події 1941—1944 рр. у регіонах спільного проживання українського і польського населення, активність українського самостійницького та польського національного підпілля стали факторами, що внесли суттєві корективи до цієї лінії. Перебіг міжнаціонального конфлікту, що супроводжувався значними жертвами, переконав керівництво держави у тому, що найбільш ефективним засобом його подолання стануть етнічна уніфікація до того змішаних анклавів та зустрічне переселення польського населення з України на історичну батьківщину й українців, які мешкали в Польщі, до УРСР. Розрахунок базувався не лише на силі владних структур, а й на об'єктивних і суб'єктивних передумовах. Не останнє місце серед них посідали бажання центру зняти підґрунтя конфронтації та настрої значної частини поляків та українців, які втомилися від війни, окупаційного терору й міжетнічних сутичок й погоджувалися на будь-які кроки заради припинення кривавого протистояння.

Восени 1944 р. у ЦК ВКП(б) України стала надходити інформація від багатьох секретарів райкомів про бажання українців переселитися з Польщі в УРСР. Так, із першого дня звільнення Холмщини і Грубешівщини в Сокальській та Угнівській райкоми партії почали приходити представники сіл із заявами, підписаними всім їхнім населенням, про бажання увійти до складу УРСР. Так, згідно із заявою секретаря Перемишльського обкому партії до початку серпня 1944 р. на радянський бік перейшло 60 українських сімей¹.

Водночас багато жителів висловлювали бажання не залишати насиджене місце, встановити там радянську владу, яка б захистила їх від свавілля польських радикальних сил. Зокрема, в Угнівській райком партії з подібними заявами прийшли мешканці сіл Годованці, Юрви, Завади, Ярчів, які розповідали, що приступили до організації сільрад і потребували підтримки².

Із Сокальського р-ну також приходили повідомлення, що в Грубешівському повіті стихійно встановлюється радянська влада. Мешканець с. Шебеко Грубешівського повіту П. Хоркол заявив секретареві Сокальського

райкому партії: “У нашому селі всі до 45 років озброєні і беруть владу у свої руки. Ми чекаємо ваших людей, щоб ви допомогли нам у керівництві і не допустили, щоб нас знищували поляки”³.

У свою чергу польські бойовики, боячись помсти за злочини їхніх озброєних формувань, рятувалися втечею на землі Польщі. Так, у селах Устилузького і Вербського районів дислокувався один із підрозділів батальйону АК “Кривавий місяць”. Після звільнення цієї території від німецьких окупантів польські селяни вирішили не випробовувати долю і пішли за Буг, залишивши свої будинки і посіви.

Обкоми КПУ і місцеві органи влади не перешкоджали переходу громадян із-за Бугу і назад. Не перешкоджали їм і польські власті.

Численні письмові заяви та прохання українських селян надходили й на ім’я Й. Сталіна і М. Хрущова. Це були приватні й колективні листи від людей, які просили переселити їх до України. Доведені до відчаю, мешканці прикордонних регіонів розповідали про всі тягарі життя в довоєнній Польщі, свої образи на поляків, наводили приклади насильницького сполячення, гоніння на релігійному ґрунті, знищення культури, приниження їхньої людської гідності, факти фізичного винищення.

Наприклад, у листі на ім’я М. Хрущова від селян с. Жабча, підписаному 285 особами, зазначалося: “Ми, селяни с. Жабча, сотні років проживали на своїх рідних землях Холмщини. Зберегли свою мову й обряди. Тепер ось дочекалися звільнення від своїх братів по крові. Дізнавшись від офіцерів Червоної Армії про те, що р. Буг повинна відійти до Польщі, ми всім селом просимо приєднати нас до Української РСР, бо ми з поляками жити не хочемо. По-перше, за 22 роки свого панування вони знищили наші школи, кооперативи, не давали нашим дітям вчитися у вищих навчальних закладах, не допускали нас до роботи в державних установах. В’язниці були переповнені нашими братами. Тепер, у 1944 р., при німцях, польські націоналісти оточили і знищили наші села і багато інших сіл, убили сотні людей із нашої волості. Після такого ставлення до українського народу з боку поляків ми не можемо жити разом і просимо уряд УРСР переселити нас на Україну”⁴.

Більшість листів на ім’я Й. Сталіна мали подібний зміст:

“Верховному Маршалові СРСР Йосипу Віссаріоновичу Сталіну від представників постійних обшин Грубешівського і Томашівського повітів на Холмщині.

П р о х а н н я

Банди поляків оточили наші села, дотла спалили наші будинки і знищили наших людей, хто тільки траплявся.

Усього було спалено більше 150 сіл, знищено 150 тис. осіб.

Покірно, гаряче, уклінно і твердо просимо тебе, Маршале Сталін, звільнити нас від живої неволі і приєднати до наших прямих від віку українських земель.

22 серпня 1944 р.”⁵

Такі колективні заяви надійшли від громадян Влодавського, Холмського, Томашівського, Замостівського, Ново-Тарського та інших повітів, населених в основному українцями. Усього їх налічувалося декілька тисяч, підписа-

них 11-ма тис. осіб, які представляли більше 500 000 осіб українського населення, що проживали на той час у Польщі⁶.

Навіть якщо певною мірою це явище було організоване “згори”, не можна не визнати факти наявності великої кількості людей, охочих переселитися в УРСР. Щоправда, це бажання не завжди було викликане прагненням возз’єднатися зі своїми “єдинокровними братами”, а пояснювалося насамперед неможливістю співіснувати з поляками.

Посиливався цей гнітючий настрій і тенденцією до зміни кордонів по “лінії Керзона”, що, як відомо, була умовною межею між СРСР і Польщею з передачею останній Білостоцької області, Перемишля і ряду районів Львівщини.

Лондонський емігрантський уряд, який після загибелі В. Сікорського очолив С. Миколайчик, вимагав возз’єднання Польщі у кордонах, що існували до 1 вересня 1939 р. Натомість Польський Комітет Національного Визволення (ПКНВ), фактично сформований під контролем Москви з перспективою проведення соціальних перетворень в країні, виявився більш поступливим. Його цілком влаштовувала “лінія Керзона” як лінія майбутнього польсько-радянського кордону.

Ще в ході переговорів у Москві між Й. Сталіним і керівниками Крайової Ради Народової навесні—влітку 1944 р. узгоджувалися позиції сторін щодо розмежування та лінії майбутнього кордону. “Польське питання” стало також предметом серйозної розмови Й. Сталіна, У. Черчілля, С. Миколайчика під час зустрічі у Москві в жовтні 1944 р. Виходячи з реалій того часу, в умовах, коли Радянський Союз, як і раніше, залишався вирішальною силою, що громить добірні частини Вермахту, офіційний Лондон вимушений був зважати на бажання Москви мати на заході “сильну, незалежну, демократичну державу з дружнім урядом”. При цьому радянський лідер відкинув будь-які можливості відступу від “лінії Керзона”.

Остаточне рішення про східні межі Польщі було ухвалене на Ялтинській конференції (лютий 1945 р.) трьох союзних держав: Радянським Союзом, Сполученими Штатами Америки та Великою Британією. Позиція Радянського Союзу в цьому питанні була підтверджена в Договорі між СРСР і Польською Республікою про державний кордон, підписаному в серпні 1945 р. У статті 1 цього документа підкреслюється: “Встановити межу між Союзом РСР і Польською Республікою уздовж «лінії Керзона», поступившись Польщі додатковою територією, розташованою на схід від «лінії Керзона», до р. Зах. Буг і р. Солокія на південь від р. Крилов, із відхиленням на користь Польщі максимально на 30 км”⁷. Ця невеличка поступка Й. Сталіна з надлишком компенсувалася геополітичними дивідендами, отриманими внаслідок такого вирішення “польського питання”.

Думки представників українського народу, чиї землі віддавалися сусідній державі, ніхто не питав, керівництво республіки, природно, поділяло офіційну позицію центру.

Отже, проблема з кордонами була теоретично вирішена. Але залишалася проблема з населенням. Як бути із сотнями тисяч українців і поляків, які

опинилися в чужій для них державі? Вони могли стати серйозною перешкодою у справі забезпечення надійності тилів Червоної армії, що стрімко просувалася на захід. Наявність певної кількості українського населення в Польщі і польського в Україні, яке бажало після перегляду меж переселитися на батьківщину, національна ворожнеча і безплідна боротьба українців і поляків упродовж усіх років війни створювали серйозну проблему, що вимагала швидкого рішення.

9 вересня 1944 р. у звільненому Червоною армією м. Любліні представники ПКНВ та уряду УРСР підписали двосторонній договір про взаємний трансфер населення.

Відповідно до угоди право на евакуацію з Польщі в УРСР надавалося усім особам української, білоруської, російської та русинської національностей, а з території України в ПНР — усім полякам і євреям, які до 17 вересня 1939 р. мали польське громадянство. Угода передбачала надання різних пільг для евакуйованих. Українському населенню, що переселилося з Польщі в УРСР, наприклад, надавалося право за бажанням поселитися в містах або сільській місцевості, де воно отримувало ділянки землі для ведення одноосібного господарства.

Особи, евакуйовані з України на територію Польщі, також наділялися землею в розмірах, передбачених законом про земельну реформу в Польщі. Як і в Україні, так і в Польщі, безземельні переселенці забезпечувалися землею на загальних підставах. Евакуйованим надавалося право перевозити всі знаряддя праці й, окрім того, до 20 т іншого майна на одну сім'ю. Якщо той, хто переселяється, при в'їзді здав урожай державі і мав на руках відповідний документ, він мав отримати відповідне відшкодування в пункті прибуття. Вартість рухомого майна, що залишилося після евакуації, за угодою повинна відшкодуватися евакуйованим "приймаючою країною".

Із тих, хто переселявся, відповідна сторона повинна була списувати недоїмки, що числилися за ними, по натуральних, грошових податках і страхових платежах. Усі переселені господарства в Україні та Польщі звільнялися від державних грошових податків і страхових платежів терміном на 2 роки з моменту поселення на новому місці. У місцях нового поселення держава видавала позику в розмірі 5 тис. крб. на одну сім'ю на господарське обзаведення та інші потреби з погашенням її протягом п'яти років⁸.

Найголовнішою ознакою, що демонструвала гуманний і демократичний характер угоди, став принцип добровільності переїзду. Для переселення необхідне було бажання особи, засвідчене у письмовій формі, а також згода на її прийом із боку уряду УРСР або Польського Комітету Національного Визволення.

Статті угоди свідчать, що уряди УРСР і ПНР, бажючи зацікавити громадян у переїзді, ґрунтовно попрацювали над цим документом, надавши переселенцям певні пільги. І якби більша частина цих обіцянок була реалізована, це змогло б значно пом'якшити такий складний процес, як переселення й облаштування людей на новому місці.

Хід переселенської акції

Для здійснення організованої міграції такого масштабу було створено апарат Уповноважених при уряді УРСР та Польщі. З українського боку його очолював колишній нарком харчової промисловості УРСР М. Підгорний, із польського — Я. Вольський.

І все ж головну роль у проведенні акції переселення відігравали органи НКВС в особі заступників головних і районних уповноважених як у Польщі, так і в Україні. Певно, не дуже вже розраховуючи на добровільність переїзду, творці цієї акції визнали за краще спертися на реальні сили для впровадження даної угоди.

Уся територія західних областей УРСР, де мешкало польське та єврейське населення (ті, хто мав громадянство Польщі до 17 вересня 1939 р.), була розподілена на 18 районів: Луцький, Ковельський, Володимир-Волинський, Дрогобицький, Самборський, Стрийський, Ходорівський, Бродівський, Золочевський, Кам'яно-Бузький, Львівський, Рава-Руський, Дубненський, Тернопільський, Чортківський та ін. У середині 1945 р. у м. Чернівцях було створено 19-те районне представництво⁹.

Більшість польського населення, яке підлягало евакуації, негативно поставилася до перспективи переїзду і зайняла вичікувальну позицію. Не довіряючи Польському Комітету Національного Визволення та його керівництву, ця категорія осіб покладала всі сподівання на емігрантський уряд С. Миколайчика і підтримку Англії та США у питанні визначення східних кордонів.

Та коли питання про кордони було остаточно урегульоване і переважна частина території Польщі звільнена від гітлерівських загарбників, темпи переселення поляків із території УРСР суттєво прискорилися.

Загалом на території України мешкало 310 989 польських родин (885 302 осіб), які були включені до списків. За час евакуації, що тривала майже 2 роки (із жовтня 1944 р. до серпня 1946 р.), з УРСР до Польщі виїхали 283 499 родин або 810 415 осіб¹⁰.

Стосовно українського населення в угоді зазначалося: “Евакуації підлягають громадяни української, білоруської, російської національностей, які проживають у Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Лисківському, Замостівському, Красноставському, Білгорайському, Владавському повітах та інших районах Польщі, які бажатимуть переселитися з території Польщі на Україну”. Незабаром географія цих районів розширилася. Їх стало 17. 18-й район був визначений як “решта”¹¹.

20 вересня 1944 р. у Люблін прибула перша група працівників апарату уповноважених при РНК УРСР. Розпочалася ідеологічна і морально-психологічна обробка потенційних мігрантів.

Масовим тиражем був надрукований і розповсюджений текст угоди. Окремо акцентувалося на пільгах для переселенців. Окрім цього, “роз’яснювальна робота”, як вона називалась у звітах, проводилася апаратом уповноважених шляхом виїзду у “глибинку”. Тут доводилися до відома населення

умови евакуації, а також давалися відповіді на питання, що цікавили присутніх. Однак дехто з референтів сам був малоосвіченим. Зірвані з інших місць, вони не змогли ретельно вивчити і зрозуміти практичні дрібниці та тонкощі переїзду. Через це ціла низка питань ставила агітаторів у глухий кут. Незадоволені отриманою інформацією, багато українців долали десятки кілометрів на шляху до районного представництва для з'ясування питань, що їх турбували.

Районні уповноважені та їхні помічники обіцяли громадянам, незалежно від статі, віку, віросповідання, абсолютно щасливе життя в УРСР. На зборах, мітингах, лекціях розповідалося про “переваги” соціалістичного способу життя, про свободу та рівність усіх громадян СРСР і т. ін., тобто проводилася звичайнісінька радянська пропаганда.

Але, звичайно, не ці досить сумнівні “принади” відіграли основну роль у намірах частини українського населення дати згоду на переїзд, а реальна політична ситуація на землях, офіційно переданих Польщі. Це, перш за все, активізація діяльності Армії Крайової, збройні напади на українські села польських націоналістів, а також антиукраїнська політика польського уряду, спрямована на вигнання українців із рідної землі.

Тому в перші місяці евакуації потік заяв від українських громадян був досить великий. У більшості своїй це були одинаки, чії родини постраждали від німецьких окупантів або від польських націоналістів. До того ж динаміка надходження заяв від декади до декади зростала. Так, у другій декаді жовтня 1944 р. надійшла 4691 заява, у третій — 6086, у першій декаді листопада 1944 р. — 7502 заяви¹². Врешті-решт, на кінець 1944 р. із Польщі в УРСР виїхало 10 449 родин (34 864 особи)¹³.

Треба зазначити, що на першому етапі переселення українці, поряд із бажанням вести індивідуальне господарство, не боялися і перспектив колгоспного життя. Багато хто з переселенців виявляв бажання виїхати до колгоспів Дніпропетровської, Одеської, Миколаївської, Запорізької та Херсонської областей. Ці люди добре знали ціну хліба та уявляли колгоспи як організовані господарства, де всі працювали з однаковою старанністю. На жаль, їхні уявлення виявилися досить ілюзорними.

На початку 1945 р. процес переселення дещо уповільнився, а на кінець року, коли деякі переселенці зі східних районів УРСР почали нелегально повертатися у свої рідні місця і розповідати землякам про “соціалістичний рай”, про “переваги колгоспного ладу” й інші здобутки соціалізму, добровільний виїзд із Польщі українців практично припинився.

І все ж результати переселення українців із Польщі були вражаючими. У всіх районах, де проводилась евакуація, було поставлено на облік 125 949 українських родин (497 682 особи). А евакуювалося в УРСР 122 622 родини, в яких нараховувалося 482 880 осіб, тобто 97,4 % усіх українських родин та 97 % осіб.

Тим часом, як засвідчують результати соціологічного дослідження, проведеного історико-просвітницьким товариством “Меморіал”, лише 4,8 % переселенців вважають свій переїзд виключно добровільним¹⁴.

Що ж насправді тоді відбувалося? Масовий гіпноз? Або існували цілком реальні механізми впливу на населення? Наведемо лише кілька прикладів, які допоможуть знайти відповідь на це питання.

Оскільки досвід українців, які повернулися до Польщі з УРСР, був досить негативним прикладом для співвітчизників, котрі збиралися залишити рідні місця, радянське керівництво в особі наркома внутрішніх справ УРСР В. Рясного діяло як завжди рішуче і своєчасно, видавши наказ за № 00172 від 5 жовтня 1945 р. “Про припинення самовільних переїздів господарств, евакуйованого з Польщі українського населення”, що за назвою та змістом мав дискримінаційний характер.

А вже 22 квітня 1945 р. начальник Управління НКВС по Кам'янець-Подільській обл. полковник міліції Кудрявцев повідомив до НКВС УРСР про те, ще на виконання угоди “на головних шосейних шляхах організована перевірка громадян, які прямують у західному напрямі республіки”¹⁵.

І все ж у кількох повітах (Любачівському, Ярославському, Перемишльському і, почасти, Грубешівському, Саноцькому і Томашівському) евакуація йшла досить повільними темпами.

Затягнений період затишшя у переселенні українських громадян із окремих районів радянські уповноважені у своїх звітах пояснюють тим, що упродовж тривалого часу на певних територіях здійснювали контроль українські та польські націоналісти, котрі методами агітації, саботажу й терактів унеможлилювали евакуацію. У зв'язку з цим керуючий апаратом радянських уповноважених поставив питання перед польською стороною про сприяння у виконанні угоди від 9 вересня 1944 р.

Польські представники влади “з розумінням” поставилися до зауваження своїх радянських колег. 22 серпня 1945 р. була проведена нарада у Міністерстві громадянської адміністрації Польщі за участю начальника Генерального штабу генерал-полковника Курця для вирішення цього питання. Ухвалили виділити 3 дивізії Війська Польського для “боротьби з бандерівцями” у зазначених районах, а також прискорити організацію у всіх гмінах та населених пунктах органів нової польської влади, домогтися виконання українським населенням цих повітів розпоряджень і законів польського уряду, негайного утримання всіх боргів по грошових податках і натуральних поставках. Окрім цього, у прикордонних повітах було оголошено українському населенню, що воно протягом 14 днів повинно виїхати з цієї місцевості, а в іншому випадку — буде виселене звідти у примусовому порядку.

Наслідки дій частин Війська Польського були настільки жахливими для українського населення, що змусили радянських представників зробити чергове зауваження своїм польським колегам: мовляв, “трохи перестаралися”. Однак наслідки цієї акції не забарилися: “добровільний” виїзд українців із Польщі знов активізувався.

Не менш “рішуче” діяли і представники радянської влади, “стимулюючи” від'їзд поляків з України. Так, у донесенні полковника держбезпеки Гребченка заступнику Головного Уповноваженого УРСР Т. Кальченку від 5 січня 1945 р. читаємо: “Останнім часом у зв'язку з масовими арештами ан-

тирадянських елементів серед поляків, а особливо католицького духовенства, зросла кількість заяв на виїзд до Польщі”¹⁶. Саме такими методами, які широко використовувались у практиці органів НКВС, вирішувалося дане питання.

Подальша доля переселенців складалась не менш драматично. Жахливі умови переїзду (очікування поїздів на станціях посадки по декілька діб, а іноді й тижнів; відсутність елементарних зручностей у поїздах), пограбування і мародерство з боку польської і радянської адміністрації, військовослужбовців, прикордонників та залізничників, а також польських і українських націоналістів — ці та інші факти вже на початковій фазі трансферу істотно змінили оптимістичні очікування людей.

Перші українські поселенці — 290 осіб (78 господарств) із с. Стрільці Грубешівського р-ну — відбули у нелегку дорогу 2 листопада 1944 р. Починаючи з цього моменту, відправлення евакуйованих проводилося систематично і було в основному завершене 5 липня 1946 р. Останній збірний ешелон відбув 12 липня 1946 р. зі станції Буг Владавського р-ну з призначенням станція Дубно Ровенської обл. у кількості 15 вагонів, у які було завантажено майно 27 господарств (71 особа)¹⁷.

Переміщення такої кількості людей вимагало відповідної організації транспорту. Основним видом доставки евакуйованих до місць розселення був залізничний транспорт, і лише незначна частина евакуйованих переїжджала на нові місця гужовим транспортом. За весь час евакуації 13 131 господарство, або ж 49 263 особи з майном, були перевезені гужовим транспортом, 169 491 родина загальною чисельністю 433 717 осіб відправлена залізничним транспортом, для чого використано 49 684 вагони¹⁸. У середньому у кожен вагон було завантажено 2,2 господарства або 8,7 осіб.

Проте в найбільш “гарячий час” піку евакуації завантаження вагонів проводилося “під зав’язку” через надзвичайний дефіцит залізничних вагонів, а у швидкому відправленні були зацікавлені в першу чергу самі евакуйовані, оскільки фактично вони залишились без житла.

Доставка українського населення від місця мешкання до станції завантаження здійснювалася в основному мобілізованими серед місцевого населення підводами і транспортом самих евакуйованих. Лише незначною мірою був використаний транспорт місцевої адміністрації або апарату уповноважених. Слід зазначити, що польська влада не надавала на місцях необхідної допомоги від’їжджаючим.

Головною причиною катастрофічної нестачі залізничного транспорту стали, звичайно, оперативні перевезення, пов’язані з веденням бойових дій на території Польщі та Німеччини. Унаслідок цього на станціях зосереджувалася велика кількість людей, які очікували завантаження. Так, 7 травня 1945 р. на залізничній станції Сокаль Львівської обл. накопичилося 1400 українських родин, евакуйованих із Польщі. Очікуючи прибуття ешелонів, вони перебували у зазначеному пункті понад півтора місяця. Переселенці в таборі розташувалися просто неба й існували у неймовірно важких умовах. Через це серед них мали місце випадки масових захворювань на грип, шлунко-

во-кишкові та інфекційні захворювання, зокрема, зафіксовано 44 випадки з фатальними наслідками¹⁹.

Такий же стан спостерігався під час евакуації на станціях Белз, Новий Сонч, Грилів та інших, де просто неба збиралося близько тисячі та більше родин переселенців. Їхнє очікування тривало понад місяць. Запаси продовольства та фуражу спливали з кожним днем. Були випадки захворювання худоби ящуром. Спалахували епідемії тифу. До того ж переселенці весь час відчували тривогу за своє майно. Адаже на станціях завантаження, незважаючи на посилений контроль, мали місце випадки нападів, пограбувань та вбивств із боку бандитських формувань як із польського, так і з українського боку.

Особливо складним став переїзд для тих, хто відправлявся у зимовий період. Вагони часто-густо були без опалення, подекуди і просто відчиненими. Оскільки їхня подорож була довгою, багато людей хворіло і навіть вмирало в дорозі. У зв'язку з цим переселенці прибували на місця мешкання фізично знесиленими та деморалізованими.

Евакуація польських громадян з території УРСР була дещо м'якшою, ніж українців із території Польщі. Польські представники не раз ставили питання перед радянською стороною про кількість і якість вагонів, у яких повинні були переїжджати польські громадяни. Польські представники за згодою радянських колег загальмували відправлення людей у зимовий період. Проте і навесні 1945 р. Головний Уповноважений Польського Тимчасового уряду Я. Вольський заборонив своєму представнику у Львові завантажувати і перевозити польських громадян у відкритих вагонах, незважаючи на сприятливі погодні умови.

Транспортне питання протягом усієї евакуації було чи не найголовнішим і, як зазначалось у звіті Головного Уповноваженого, стало одним із факторів, що спричинили зрив встановлених термінів евакуації (1 лютого 1945 р.).

Час відправлення був узгоджений, і полякам не доводилося чекати завантаження понад 10 днів. Не було і серйозних нападів на ешелони польських переселенців на шляху до місця проживання, оскільки їх супроводжувала посилена охорона. Усе це свідчить про те, що представники польських органів влади турбувалися про своїх співвітчизників більше, ніж радянські — про українців. Проте у ході підготовки і самої евакуації і тим, й іншим довелося пережити чимало труднощів.

Облаштування переселенців

Але ось тривоги та сумніви, злидні, хвороби, невлаштованість у дорозі залишилися позаду, по той бік кордону. Що чекало на них на новому місці? Цим питанням переймався, мабуть, кожен український переселенець. На жаль, труднощі та злидні для них не вичерпувалися після прибуття на нове місце поселення.

Цілком зрозумілі тимчасові незручності та невлаштованість подекуди перетворювалися для переселенців на повсякденний фактор життя. А психологічна несумісність із “радянським способом життя”, утиски з боку місцевого населення, несправедливе ставлення до них як з боку влади, так і з боку нових сусідів, стали для багатьох особистою драмою.

Не можна припустити, що партійна та радянська влада на місцях була зовсім не готова до приїзду нових громадян. Не можна також стверджувати, що не вживалися певні заходи з метою полегшити життя цих людей. Навпаки, документи свідчать про досить велику роботу радянських органів влади з облаштування українських переселенців. Свідченням цього, між іншим, є постанова ЦК КП(б)У та РНК УРСР від 3 жовтня 1945 р. “Про невідкладні заходи з господарського улаштування українського населення, що прибуло з Польщі, й роботи серед нього”, проведення регулярних нарад в обкомах та облвиконкомах із цього питання, організація виїздів на місця спеціальних комісій з метою контролю над виконанням постанов. Однак реальне життя та директиви здебільшого не збігалися. Тому процес побутового влаштування переселенців досить сильно затягнувся і був дуже нелегким та болючим.

Перші українські переселенці з Польщі почали прибувати на територію УРСР у листопаді 1944 р. Основний їх потік спрямовувався у Запорізьку, Дніпропетровську, Миколаївську, Одеську, Херсонську області відповідно до планів розселення, представлених керівництвами цих областей. Треба наголосити, що на столах у керівників деяких райкомів та виконкомів на момент прибуття українських громадян лежали не лише плани розселення, а й переліки заходів з прийому та зустрічі нових співвітчизників.

У звітах досить часто з цього приводу згадується колгосп “Зоря комунізму” Запорізької обл., де його керівник Русєв організував ледь не цілу демонстрацію трудящих, які дружно виявляли своє захоплення з приводу прибуття співвітчизників. Звичайно, від “якості” прийому також залежали самопочуття, настрої прибулих²⁰. Але, на жаль, часто-густо за цією “показухою” крилися байдужість та чиновницьке прагнення відзвітувати замість конкретних справ зі створення нормальних умов життя, побуту та праці для переселенців. Коли чергове агітаційне шоу закінчувалося, люди залишалися наодинці зі своїми проблемами.

Якщо перші українські переселенці розселялися головним чином у колгоспах та радгоспах східних областей, то вже із середини 1945 р. цей потік спрямовувався у західні області. 61 % усіх переселенців прибули до західних областей УРСР і 39 % — в усі інші. Більш детальне уявлення про розселення евакуйованих у різних областях республіки дає таблиця на стор. 490²¹.

Українські мігранти з Польщі розселились у східних областях, головним чином у колгоспах, шляхом підселення до колгоспників-старожилів, а також у будинках, що належали сільським радам. Але багато з будинків, призначених для переселенців, були заселені сторонніми людьми. Всього на 1 квітня 1946 р., за матеріалами виконкомів облрад, у власність переселенцям було передано 2371 будинок.

Будівництво нових осель та господарських будівель для переселенців, що здійснювалося відповідно до постанови від 3 жовтня 1945 р., йшло вкрай повільно. Будівельні бригади, створені в основному із самих переселенців, одразу ж після зведення своїх власних будинків розпадалися. Мляво використовувалися фонди будматеріалів: скла, лісу, цвяхів. Не кращими були справи і з ремонтом будинків.

Розділ 6. Грані війни

№	Області	Евакуйовано		% від загальної кількості евакуйованих осіб
		родин	осіб	
	<i>Східні області</i>			
1.	Ворошиловградська	1555	6782	1,40
2.	Дніпропетровська	6205	23 088	4,78
3.	Запорізька	9402	34 242	7,09
4.	Кіровоградська	2428	10 256	2,12
5.	Миколаївська	4024	14 612	3,02
6.	Одеська	7324	25 945	5,37
7.	Полтавська	1868	7945	1,64
8.	Сталінська	3110	124 490	2,56
9.	Сумська	526	2116	0,44
10.	Харківська	1068	4557	0,97
11.	Херсонська	4634	10 962	3,52
	<i>Загалом по східних областях:</i>	42 054	159 011	32,91
	<i>Західні області</i>			
12.	Волинська	6498	22 346	4,64
13.	Дрогобицька	8073	33 614	6,95
14.	Львівська	14 955	57 470	12,30
15.	Ровенська	4682	17 102	3,54
16.	Станіславська	5158	19 749	4,09
17.	Тернопільська	41 105	1 733 360	35,09
	<i>Загалом по західних областях:</i>	80 471	323 641	67,02
	Інші області, всього	97	228	0,07
	<i>Загалом по усіх областях:</i>	122 622	4 828 800	100,00

Саме через це більшість прибульців до східних областей УРСР тривалий час забезпечувалися житлом шляхом підселення. Унаслідок чого у деяких будинках тулилося по 3—4 родини. Така скупченість призводила не лише до звичайних побутових незручностей, але й до розповсюдження епідемій, непорозумінь із сусідами тощо.

Не набагато кращими були справи й з тими переселенцями, які опинилися у південних областях УРСР та були розселені у колишніх німецьких колоніях. За час окупації майно там дуже постраждало, деякі колгоспи перед відступом були спалені. У таких напівзруйнованих будинках і поселилися українські переселенці. А ті будинки, що збереглися від руйнувань та були цілком придатні для життя, займали деякі керівники або господарські організації.

У цьому відношенні західні області мали суттєві переваги перед східними, оскільки мали у своєму розпорядженні досить значний житловий фонд у зв'язку з виїздом польського населення з території УРСР до Польщі. Тут переселенці практично відразу ж після прибуття мали можливість розташуватися в упорядкованих будинках із присадибними ділянками та приміщенням-

ми для худоби, деякими предметами домашнього вжитку. Крім того, у західних областях залежно від кількості вільних земель окремі господарства наділялися землею.

Проте загальною бідою всіх переселенців стала відсутність палива, кормів для худоби та деяких інших украї необхідних речей. Давалися взнаки затримки розрахунків за посіви, залишені у Польщі.

Загалом же евакуйовані українські громадяни залишили у Польщі рухомого та нерухомого майна, а також посівів на загальну суму 665 758 165 злотих, що становило в середньому 6545 злотих на одне господарство. У зазначену вартість входила, перш за все, вартість залишених житлових будівель на загальну суму 615 807 305 злотих²². Проте розраховуватися з переселенцями за залишене у Польщі майно радянський уряд не попішав, посилаючись на величезні фінансові труднощі, викликані війною.

Неквалітивно просувалося наділення переселенців землею у східних районах. У деяких областях господарські керівники не дотримувалися норм земельних наділів, встановлених урядом УРСР. Ще гірше складалися справи з усуспільненням майна тих прибульців, які вступили до колгоспів. Тут траплялися масові порушення статуту сільськогосподарської артілі. Були випадки, коли їхнє майно не оцінювалося, а якщо й оцінювалося, то оціночні акти власнику на руки не видавалися. Багато хто з тих, які вступили до колгоспів, рахували усуспільнене майно як передане у тимчасове користування, і подекуди на цьому ґрунті виникали непорозуміння та суперечки між правлінням колгоспу, з одного боку, і переселенцями — з іншого.

Незважаючи на все, українські переселенці демонстрували приклади сумлінного ставлення до праці, багато з них самовіддано працювали у колгоспах, були висунуті на керівні посади, частина молоді продовжила навчання у ПТУ, технікумах і навіть у вищих навчальних закладах. Та все ж для багатьох місцевих мешканців вони залишалися зайвими людьми, “чужинцями”. Радянські та партійні керівники часто ставилися до них грубо і відверто неприязно.

Не випадково багато переселенців не витримували такого життя, прагнули у будь-який спосіб повернутися до Польщі. Інші ж по кілька разів змінювали місце проживання. Нарешті, позбавившись останніх засобів до існування, вони, змушені шукати нових, бодай якихось, засобів до існування, опинялися в якому-небудь населеному пункті.

Сьогоднішній душевний стан колишніх українських переселенців, мабуть, можна охарактеризувати словами уродженки Холмщини Євгенії Гринкевич: “Повернутися назад додому на постійне проживання — ні, не хотіла б. Забагато часу минуло. Це все одно, що старе дерево вдруге за життя пересаджувати на новий ґрунт. Говорять: твоя батьківщина там, де дім твоїх батьків, батьківщина там, де могили предків. Усе це дуже складно. А я говорю: батьківщина там, де дім твоїх дітей. Я щаслива тим, що мої діти мають можливість жити там, де народилися, жити разом зі своєю родиною, зі своїм на-
родом...”²³

- ¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 794. — Арк. 12.
- ² Там само. — Арк. 11.
- ³ Там само.
- ⁴ Там само. — Арк. 12.
- ⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 790. — Арк. 9.
- ⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 3.
- ⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. — М., 1947. — Т. 3. — С. 386.
- ⁸ Українська РСР у міжнародних відносинах. — К., 1959. — С. 194.
- ⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 700. — Арк. 102.
- ¹⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4950. — Оп. 2. — Спр. 31. — Арк. 101.
- ¹¹ Там само. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 26.
- ¹² ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 7901. — Арк. 117.
- ¹³ ЦДАВО України. — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 26.
- ¹⁴ *Щерба Г.* Депортації населення з польсько-українського пограниччя 40-х років // Україна—Польща: Історична спадщина і суспільна свідомість: Матеріали міжнародної наукової конференції. Кам'янець-Подільський, 29—31 травня 1992 р. — Кам'янець-Подільський, 1992. — С. 253.
- ¹⁵ *Білас І.* Депортації НКВС—МДБ і доля українського населення в Польщі: історико-правовий і суспільно-політичний аспект переселення // Військо України. — 1993. — № 4. — С. 91.
- ¹⁶ *Білас І.* Цит. праця. — С.105.
- ¹⁷ ЦДАВО України. — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 22.
- ¹⁸ Там само. — Арк. 36.
- ¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 23. — Спр. 1466. — Арк. 55.
- ²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 4.
- ²¹ Там само. — Ф. 4959. — Оп. 1. — Спр. 45. — Арк. 8.
- ²² Там само. — Ф. 4626. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 32.
- ²³ *Щерба Г.* Історична правда про переселення українців із Холмщини в 1944—1947 рр. у спогадах самих переселенців // Визвольний шлях. — 1991. — № 11.